

Aan deze zijde van de dood

Funeraire componenten van seculariserende cultuurlandschappen in Nederland 1576-2010

Wim Cappers

1. Inleiding

Het inleidende hoofdstuk van dit proefschrift zet de vraagstelling uiteen: in hoeverre seculariseerde de funeraire cultuur in Nederland gedurende de periode 1576-2010 en hoe werd dit zichtbaar in nieuw geconstrueerde cultuurlandschappen?

Deze centrale vraagstelling is gesplitst in diverse deelvragen. In hoeverre kwamen de verburgerlijking en de medicalisering van de samenleving, die als manifestaties van de secularisering worden beschouwd, in conflict met de in essentie godsdienstige samenleving? Hoe bemiddelde de wereldlijke overheid tussen deze conflicterende belangen van medici, politici, geestelijken en burgers en hoe legde de overheid de compromissen in seculiere codes vast? Welke seculiere codes formuleerde de samenleving zelf? In hoeverre gaven de codes als funeraire constructies mede vorm aan seculariserende cultuurlandschappen? Ten slotte wordt een antwoord geformuleerd op de vraag hoe de funeraire cultuur heeft bijgedragen aan de vorming van een seculiere *civil society* en een seculiere *civil religion*.

Het onderzoek wordt gepresenteerd volgens de methode van het narrativisme. Het cultuurlandschap vormt het geografische uitgangspunt voor de karakterisering van de secularisering van de Nederlandse samenleving. De funeraire componenten van de verschillende cultuurlandschappen vormen daarbinnen cruciale ijkpunten.

2. Rituele leegte, medische zekerheid en burgerlijk fatsoen

In de dertien hoofdstukken die aan de conclusie voorafgaan, is telkens een begrip of een begrippenpaar gebruikt om de verburgerlijking en de medicalisering in kaart te brengen. Het betrof de termen stilte, commercialisering, gender, leegte, zekerheid, fysiologie, hygiëne en herinnering, verzuiling en modernisering, traditie en modernisering, publiek en privé, mobiliteit en fatsoen, zielloosheid en bezieling, en huiselijkheid. De gecombineerde termen rituele leegte, medische zekerheid en burgerlijk fatsoen bleken voor een belangrijk deel de

* W. CAPPERS: *Aan deze zijde van de dood. Funeraire componenten van seculariserende cultuurlandschappen in Nederland 1576-2010* (Uitgegeven in eigen beheer. Te bevragen bij de auteur). Promotie: 1 november 2012, Vrije Universiteit Amsterdam. Promotores: prof. dr. W.Th.M. Frijhoff, prof. dr. C.A. Tamse. Website: www.wimcappers.nl; E-mail: w.cappers@planet.nl.

funeraire cultuur vanaf het eind van de zestiende eeuw vorm te hebben gegeven.

2.1. Rituele leegte

Het begrip leegte wordt geïntroduceerd in hoofdstuk 5 dat handelt over de rouwcultuur. De leegte is niet alleen in verband te brengen met het fysieke en mentale gemis van een overledene. Binnen de leefomgeving was er ook in breder perspectief sprake van rituele leegte rond de dood. Die werd voor het eerst zichtbaar aan het eind van zestiende eeuw. Tijdens de protestantse reformatie verbood de heersende kerk op basis van de leer der predestinatie bemiddeling voor het zielenheil. Tevens werd geprobeerd paapse en volkse gebruiken te verbieden of hieraan een andere functie of betekenis te geven. Tijdens de katholieke reformatie versoberde de funeraire cultuur evenzeer.

De rituele leegte had grote consequenties voor de funeraire cultuur in de publieke ruimte en de individuele omgang met de dood door met name de protestanten. De fase van het sterven geschiedde bij de protestanten zonder rituele begeleiding door een predikant. De uitvaart mocht niet meer in het teken staan van de zorg voor het zielenheil. De plaats van lijkbezorging in en rond de kerk had door de ontwijding van de grond en de verwijdering van relieken geen godsdienstige betekenis meer. De rouwperiode stond bij protestanten evenmin in het teken van de bevordering van het zielenheil. Door deze rituele leegte ontstond er in de zeventiende en achttiende eeuw ruimte voor een nieuwe, in essentie seculiere benadering van het levenseinde. Hoewel tal van funeraire gewoonten geen godsdienstige betekenis meer hadden of op verouderde codes stoelden, ging de introductie van een seculiere houding tegenover de dood vaak gepaard met conflicten over de organisatie van de uitvaart en vooral over de plaats van de lijkbezorging.

2.2. Medische zekerheid

De term zekerheid komt aan bod in hoofdstuk 6 dat handelt over het lijkbezorgingsrecht. Burgers richtten in de zeventiende en achttiende eeuw de blik niet meer uitsluitend op het eeuwige leven na de dood. Maar ze probeerden ook het tijdelijke aardse bestaan te veraangename. Vanuit dit seculiere perspectief zocht de burgerij in de tweede helft van de achttiende eeuw naar zekerheid omtrent het levenseinde. Dit streven maakte de burgerij paradoxaal genoeg onzeker.

Aangezien de bescherming van het leven de belangrijkste taak van de wereldlijke overheid is, schiepen politici in de negentiende eeuw met betrekking tot het aardse bestaan rechtszekerheid ten aanzien van het levenseinde. Inhoudelijk gezien maakte de overheid daarbij gebruik van proefondervindelijke medische kennis. Als nieuwe opinieleiders gingen medici fungeren als eigentijdse poortwachters van de dood. Dat deden zij door de overheid te adviseren hoe er zekerheid over het moment van overlijden kon worden verkregen en hoe ongezonde situaties op de plaats van lijkbezorging konden worden vermeden.

Dankzij de codificatie door de overheid kreeg de samenleving medische zekerheid over de dood. De invloed van deze medische zekerheid op de nieuwe funeraire codes strekte zich ook uit tot de fase van de uitvaart.

2.3. Burgerlijk fatsoen

Het begrip fatsoen staat centraal in hoofdstuk 12 dat handelt over de uitvaart. Sinds mensen van het platteland naar de stad verhuisden en van boeren veranderden in burgers, konden ze niet meer terugvallen op de burenhulp maar moesten ze organisaties opzetten om de begrafenis te regelen.

Toen protestanten aan het eind van de zestiende eeuw elke verwijzing naar bemiddeling voor het zielenheil in het openbaar verboden, werd er voor de begrafenis in de steden een seculiere gedragscode geformuleerd. Dat werd de zorg voor een fatsoenlijk laatste afscheid. Een begrafenis van de armen was in de standsbewuste samenleving voor burgers immers een schrikbeeld. Vanaf de zeventiende eeuw ontstonden professionele organisaties die voor de verzekering en de verzorging van de uitvaart zorg droegen. Zo was de burgerij van een fatsoenlijk laatste afscheid in de publieke ruimte verzekerd. In de codes en de constructies voor de plaats van de lijkbezorging en het rouwen is de burgerlijke hang naar fatsoen eveneens te herkennen.

3. Lijkschouw, uitvaartconcern en gedenkpark

In de dertien hoofdstukken staat ook telkens een fase of een facet van de lijkbezorging centraal. Terugblikkend ligt de secularisering van de funeraire cultuur besloten in drie constructies: de lijkschouw, het uitvaartconcern en het gedenkpark.

3.1. Lijkschouw

De oorsprong van het woord lijkschouw ligt in de tweede helft van de achttiende eeuw. Medici gaven betekenis aan het ongewisse karakter van het levenseinde door op grond van proefondervindelijk, fysiologisch onderzoek te verklaren dat de grens tussen leven en dood onzeker is. Vanuit de behoefte aan zekerheid wilden medici de kans op schijndood uitsluiten. Het al dan niet ruiken van de lijkvlucht was het criterium om de begrafenis in gang te zetten of uit te stellen. In de waterrijke Republiek ontstond aandacht voor dit probleem via de zorg voor het redden van schijndode drenkelingen door leken. Aan het eind van de achttiende eeuw drongen medici er bij de overheid op aan dat zij zelf de doodschouw moesten verrichten om te bepalen of iemand al dan niet was overleden. In 1811 werd een minimale tijdslimiet tussen het moment van overlijden en begraven wettelijk geregeld. Daarnaast werd geëxperimenteerd met een geografische oplossing door schijndodenhuisen te bouwen. Daar werden mensen opgebaard waarvan men niet zeker wist of ze daadwerkelijk waren gestorven. Rond 1850 kwam er dankzij de uitvinding van de stethoscoop een technisch apparaat beschikbaar waarmee de arts de afwezigheid van hartactiviteit en

daarmee de dood sneller en met zekerheid kon vaststellen. In 1865 legde de Nederlandse overheid wettelijk vast dat een arts de doodschouw moest verrichten. Sindsdien verscheen een arts in de sterfkamer om de dood te constateren en de doodsoorzaak vast te stellen ten behoeve van het opzetten van een doodsoorzakenclassificatie. Volgens de Begrafeniswet van 1869 mocht de ambtenaar van de burgerlijke stand pas een verlof voor begraven afgeven als de verklaring van overlijden was overlegd. In 1909 werd nog eens bekrachtigd dat de arts persoonlijk de dood moest constateren.

Vanaf het moment dat crematie werd gedoogd, verschoof de aandacht van het voorkomen van schijndood naar het ontdekken van een niet-natuurlijke dood. Werd een lijk gecremeerd dan moest de overheid immers zekerheid hebben dat er sprake was van een natuurlijke dood omdat na een verassing onderzoek van het stoffelijk overschot onmogelijk was geworden. In 1927 werd het conflict tussen de overheid en de medische wereld over de geheimhoudingsplicht van artsen over de doodsoorzaken beslecht. Via de A-verklaring ofwel de verklaring van overlijden gaf de arts de verzekering dat er sprake was van een natuurlijke dood. De B-verklaring met de anoniem ingevulde doodsoorzaak werd opgestuurd naar het Centraal Bureau voor de Statistiek. Sinds de Wet op de lijkbezorging van 1955 was er sprake van lijkschouw. Iedereen mocht voortaan de dood constateren. De behandelend arts moest het lijk onderzoeken om na te gaan of er sprake was van een natuurlijke dood voordat hij een verklaring van overlijden afgaf. Door de lijkschouw kregen de overheid en daarmee de samenleving de medische zekerheid dat het aardse leven op natuurlijke wijze was geëindigd.

3.2. Uitvaartconcern

De oorsprong van het uitvaartconcern ligt in de zeventiende eeuw. Broeder- en zusterschappen die de zorg voor het zielenheil tijdens de begrafenis voorop stelden, waren door de gereformeerde kerk ontbonden. Terwijl het hebben van eigen altaren en kapellen werd verboden, bleven gilden en buurten begrafenis-sen verzorgen. Deze organisaties zetten ook gilde- en knechtsbussen op zodat de deelnemers voor een fatsoenlijke begrafenis konden sparen. Zo ontliepen de burgers in de standsbewuste samenleving de als schandelijk ervaren begrafenis van de armen. De organisatoren van de bussen waren de eerste professionals die zich exclusief met de begrafenis bezighielden. Daarnaast ontstond het beroep van aanspreker die de dood in de stad aanzegde en een fatsoenlijke begrafenis regelde. Wanneer in de standenmaatschappij door een overlijden een lege plek was ontstaan, gebruikte de gegoede burgerij de lijkstaatsie in de zeventiende en achttiende eeuw om de nieuwe sociale hiërarchie in de publieke ruimte te tonen. De aansprekers in de steden werkten zich aan het eind van de negentiende eeuw op tot begrafenisondernemers met eigen personeel en materieel. Aan het begin van de twintigste eeuw ontstonden als gevolg van de modernisering van het platteland in Noord-Nederland begrafenisverenigingen. Begravenisondernemingen en begrafenisverenigingen speelden in op de maatschappe-

lijke behoefte aan klassenonderscheid. Het gedogen van crematie door de overheid sinds 1915 had ook grote gevolgen voor het laatste afscheid. Om de begrafenis en de crematie onder één noemer te vangen, raakte de term uitvaart ingeburgerd.

Als reactie op de dure en stigmatiserende klassenuitvaarten werden in het tweede kwart van de twintigste eeuw in de grote steden uitvaartcoöperaties opgericht. Via autonome groei en fusies groeiden deze coöperaties aan het eind van de twintigste eeuw uit tot drie toonaangevende uitvaartconcerns die basisverzekeringen aanboden en voor dat gespaarde kapitaal fatsoenlijke begrafenis- en crematies verzorgden. Hiertoe hadden ze de beschikking over eigen personeel en materieel, eigen uitvaartcentra met mortuaria en aula's, begraafplaatsen en crematoria. Hoewel de concerns inspeelden op de wens naar een persoonlijke invulling van de uitvaart door aanvullende verzekeringen te verkopen, waren de uitvaartconcerns vooral de exponenten geworden van georganiseerd burgerlijk fatsoen tijdens de begrafenis of de crematie.

3.3. Gedenkpark

De geschiedenis van het gedenkpark gaat terug naar de tweede helft van de achttiende eeuw. Om zekerheid te krijgen over de grens tussen leven en dood wilden medici niet alleen de kans op schijn dood uitsluiten maar ook de besmetting met miasma's uit lijken verhinderen. Ook in dit geval was de reuk doorslaggevend omdat de lijkvlucht het begin van de lijkontbinding aankondigde. Dit gaf zekerheid omtrent de dood. Vanuit bezorgdheid om de hygiëne adviseerden medici het begraven in en rond kerken te verbieden en begraafplaatsen buiten de bebouwde kom aan te leggen. Begraafplaatsen behoorden daarmee tot de eerste moderne voorzieningen in het lege land. Naast deze geografische oplossing kwamen er temporele oplossingen voor het probleem van de hygiëne doordat lijken binnen een bepaald aantal dagen moesten worden begraven. Door stoffelijke overschotten bovendien in aparte graven en verdiepingen te begraven en een minimale termijn voor de grafrust vast te stellen, was de hygiënische lijkontbinding verzekerd. Hoewel de katholieken hun begraafplaatsen konden wijden en naar eigen inzicht konden inrichten, waren de ligging en de ondergrond van de algemene én de bijzondere begraafplaatsen daarmee gemedicaliseerd. Daarnaast was de bovengrondse inrichting van begraafplaatsen belangrijk. Toen grote plaatsen vanaf 1827 buiten de bebouwde kom begraafplaatsen moesten aanleggen, kregen ze het karakter van een gedenkplaats met graftekens. Bovendien werden begraafplaatsen bij de grote steden vaak als landschapspark ingericht. Hier hadden bezoekers de mogelijkheid in een stemmige omgeving bij de graven van hun dierbaren te treuren of de gedenktekens van beroemde mannen te bewonderen. Bovengronds was er daarom sprake van verburgerlijking van de begraafplaats.

Het gedogen van het technische procedé van de crematie sinds 1915 had ook invloed op de inrichting van de bovengrond en de ondergrond van begraafplaatsen. Het afscheid in de aula van het crematorium in Velsen vond navolging

doordat op steeds meer begraafplaatsen aula's verrezen. Met de metaarhuizen op joodse begraafplaatsen en de kapellen op katholieke begraafplaatsen versterkten deze afgesloten ruimtes het karakter van de begraafplaats als afscheidplaats. Als gevolg van de asbijzetting en de asverstrooiing op begraafplaatsen kreeg de ondergrond in algemene zin het karakter van een rustplaats. Na de Tweede Wereldoorlog waren op veel begraafplaatsen graven met gedenktekens voor gesneuvelde Nederlandse en geallieerde militairen ingericht die het karakter van de begraafplaats als gedenkplaats versterkten. Sinds het maatschappelijke taboe rond de dood aan het eind van de twintigste eeuw was verdwenen, kregen begraafplaatsen van grote steden het karakter van multifunctionele gedenkparken met ondergronds ruimte voor graven, urnentuinen en strooivelden en bovengronds voor gedenktekens waaronder militaire grafmonumenten, beplanting, aula's, crematoria, urnenmuren en dienstgebouwen. Veelal waren in de buurt van de begraafplaatsen nieuwe stijl uitvaartcentra gebouwd. Juist de inrichting als tuin gaf structuur en sfeer aan het gedenkpark waar opnieuw nabestaanden en liefhebbers van parken en funeraire cultuur rondwandelden.

4. Seculariserende cultuurlandschappen, *civil society* en *civil religion*

Hier wordt kort getoond hoe de funeraire componenten samenhangen met de cultuurlandschappen. Ik onderscheid hierbij zes typen cultuurlandschappen die elk in een periode dominant waren.

4.1. Magisch cultuurlandschap

Tot de achtste eeuw maakte de funeraire cultuur in de Lage Landen deel uit van het magische cultuurlandschap. Volgens de dominante religieuze volkscultuur was de dood een onvoorspelbare maar vertrouwde natuurkracht. Stierf er iemand, dan verkeerde hij of zij met de nabestaanden in het schemergebied van de dood.

Volgens de ongeschreven codes van de burenhulp assisteerde de gemeenschap op het boerenbedrijf en organiseerde de begrafenis of de crematie. De lijkstoet begaf zich vanuit de woonplaats over veenpaden naar de plek in het lege land waar het lijk of de as na de crematie kwam te rusten. De dode kreeg vaak grafgiften mee. Dat gebruik duidt op het geloof in een leven na de dood. Werden de ongeschreven codes van de uitvaart gerespecteerd, dan kwam de geest tot rust en konden de nabestaanden weer in de gemeenschap terugkeren.

4.2. Katholiek cultuurlandschap

Sinds de achtste eeuw moesten de funeraire componenten passen in het christelijke cultuurlandschap. Sommige gewoonten als het wassen van overledenen werden gekerstend door invoering van de absoute. De katholieke kerk weerde andere gewoonten zoals het meegeven van giften in het graf vanwege de aardse voorstelling van het hiernamaals. Gesteund door de Karolingische vorsten verbood de kerk ook de crematie omdat dit in strijd was met het geloof in de li-

chamelijke opstanding uit de dood. Wanneer iemand was gestorven en werd begraven, luidden de kerkklokken. De rouwstoet liep voortaan via lijkwegen naar de kerk in het centrum van de gemeenschap. De doden werden anoniem begraven op het gewijde kerkhof in de buurt van het reliek van een heilige die voor het zielenheil kon bemiddelen. Na de ruiming van hun graf werden de botten en de schedels in een knekelhuis op de gewijde grond bewaard. Gestorven zondaars werden buiten de gemeenschap in ongewijde aarde begraven of verbrand. Hen wachtte de hel. Aangezien vooraanstaande gelovigen dichtbij het reliek wilden worden begraven, stond de kerk via concilie-uitspraken in de negende eeuw toe dat hoge geestelijken en edelen in de kerk werden begraven. Ze lieten op hun graf doodsportretten in de vorm van gisanten plaatsen die de rust verbeeldden waarmee zij de Jongste Dag afwachtten. In de periferie bleef de religieuze volkscultuur deel uitmaken van de funeraire cultuur. Dit kwam vooral tot uiting in gebruiken rond het sterfbed en tijdens de begrafenis die nog steeds waren gebaseerd op ongeschreven burenhulp. Als teken van haar dynamische karakter gaf de religieuze volkscultuur zelfs een magische betekenis aan oorspronkelijk christelijke rituelen. Door het luiden van kerkklokken zou de gemeenschap de geest van de overledene op een dwaalspoor brengen.

Doordat boeren naar steden verhuisden, was vanaf de dertiende eeuw een alternatief voor de burenhulp nodig in de vorm van gilden en buurten. De leden zetten de afspraken op papier. Die behelsden onder meer de zorg voor een begrafenis die in het teken stond van het zielenheil. De funeraire cultuur kreeg bovendien een klerikaal karakter. Gegoede burgers, kloosterlingen en edelen raakten gehecht aan het verbeterde aardse bestaan. Oog in oog met de eigen dood gingen ze zich echter zorgen maken over hun lot in het hiernamaals. Zo konden geestelijken hun greep op de funeraire cultuur versterken. Met de toediening van de laatste sacramenten aan het sterfbed hield de berouwvolle gelovige alsnog uitzicht op de hemel. Gelovigen stichtten broeder- en zusterschappen die overleden leden naar het graf begeleidden en voor het zielenheil baden. Een priester begeleidde de rouwstoet naar de kerk en de laatste rustplaats en hij las de requiemmis. Uitgezonderd de heiligen die direct tot God in de hemel werden toegelaten, moesten gelovigen voortaan hun zonden uitboeten in het vagevuur dat een nieuwe, tijdelijke ruimte tussen hel en hemel ging vormen. Overledenen uit de maatschappelijke bovenlaag die een graf in de kerk hadden, lieten zich behalve als gisanten als transi en prianten afbeelden. Terwijl ontbindende lijken de gelovigen een *memento mori* voorhielden, verbeeldden biddende figuren de gestorvenen die om vergeving van hun zonden vroegen. Daarnaast baden priesters en gelovigen voor het zielenheil. Zo verdienden gelovigen aflaten voor de gestorvenen. Zondaars zonder berouw wachtte nog steeds de hel.

4.3. Protestants cultuurlandschap

Tijdens de protestantse reformatie in de zestiende eeuw kwam er kritiek op de misstanden bij het bevorderen van het zielenheil. Gereformeerden geloofden dat het zielenheil een zaak was van God alleen. Daarom schaften zij de sacra-

menten bij het sterfbed af en verwierpen de voorstelling van het vagevuur. Zij aanvaardden slechts de bijbel als bron van het geloof. De katholieke reformatie legde de reliekverering en de aflatenhandel aan banden maar versterkte het geloof in het vagevuur. Vanwege de voortdurende onzekerheid over het zielenheil werd het leven voor protestanten en katholieken een langgerekt sterven. De wereldlijke overheden binnen de Republiek accepteerden de constructie van een gereformeerd cultuurlandschap maar de gereformeerde kerk kreeg alleen de status van heersende kerk.

De predestinatieleer zorgde voor een vergaande versobering van de funeraire cultuur. Hoewel een graf in en rond de kerk geen godsdienstige betekenis meer had, bleef men de doden hier ter aarde bestellen. In tweeërlei opzicht werd de band met de kerk toch losgelaten. Joodse immigranten legden vanwege de rituele reinheid eigen begraafplaatsen buiten de bebouwde kom aan. Tijdens pest-epidemieën werden de minder bedeelde slachtoffers op begraafplaatsen aan de rand van steden begraven. Katholieken bleven daarentegen hun doden in de onteigende kerken begraven maar hieven het ontwijde karakter van de graven op via de beaardingsceremonie. Doordat diverse geloofsgroepen hun doden in en rond de kerken begroeven, kregen deze rustplaatsen het karakter van algemene begraafplaatsen. Hun seculiere karakter werd versterkt doordat de overheid in verschillende kerken op de plek van het hoofdaltaar praalgraven voor staatsmannen en zeehelden oprichtte.

4.4. Burgerlijk cultuurlandschap

De rituele leegte werd vanaf de zeventiende eeuw deels opgevuld vanuit het burgerlijke cultuurlandschap. In het publieke domein werd de behoefte aan fatsoen de sociale gedragscode. De constructie van een burgerlijk cultuurlandschap werd vooral zichtbaar in de organisatie van de fatsoenlijke begrafenis via begrafenisbussen en aansprekers. Aansprekersoproeren laten zien hoezeer de burgerij in de zeventiende eeuw gehecht was geraakt aan een begrafenis op stand. Vanuit de rijke materiële cultuur tijdens de Gouden Eeuw ging men onder meer de dode kisten en de gordijnen van het sterfhuis sluiten. Zo werden de dode en de nabestaanden van de buitenwereld afgeschermd. Het waren even zo vele tekens dat de religieuze volkscultuur in het burgerlijke milieu nog steeds betekenis had en zich vernieuwde. Bovenal liet de afscherming van de dode zien dat de afstand tegenover de dood in de aardse zeventiende eeuw groeide. Het belang dat de burgerij aan een fatsoenlijke begrafenis hechtte, werd in de achttiende eeuw onderstreept doordat er ook algemene begrafenisfondsen ontstonden. De gegoede burgerij distantieerde zich van minder gegoeden door de boete voor het niet verschijnen op hun begrafenis te betalen en via gedrukte rouwbrieven en advertenties alleen mensen uit te nodigen die tot dezelfde stand behoorden. De indeling van de lijkstaatsie gaf uitdrukking aan de nieuwe hiërarchie in de eigen stand. Het gebruik van koetsen accentueerde het privé-karakter en de deftigheid van de begrafenis.

De waarde die familieleden en vrienden aan het eind van de achttiende eeuw aan emotionele banden gingen hechten, werd binnen de funeraire cultuur zichtbaar in het verdriet om de dood van een ander dat vooral in de privésfeer tot uiting kwam. Binnen de huiselijkheid koesterden nabestaanden de portretten en de doodsportretten van de overledene en vertrouwden op een weerzien in het antropomorf paradijs. In het burgerlijke cultuurlandschap kregen begrafenissen en rouw zo seculiere trekken.

4.5. Medisch cultuurlandschap

Naast dit burgerlijke cultuurlandschap ontstond er in de negentiende eeuw een medisch cultuurlandschap. De funeraire component waar het medische cultuurlandschap in de eerste plaats haar stempel op drukte, was het sterfmoment. Een doodschouw door leken en de bouw van schijndodenhuizen waren tijdelijke oplossingen. Pas het vaststellen van een tijdslimiet van eerst 24 en later 36 uur waarbinnen niet mocht worden begraven, de introductie van de stethoscoop voor het luisteren naar het wegvallen van de hartslag, de doodschouw door artsen, het afgeven van een verlof voor het begraven door de ambtenaar van de burgerlijke stand en het verzamelen van de anonieme doodsoorzaken door het Centraal Bureau voor de Statistiek deden de angst voor schijndood wegebben. Het sterfmoment medicaliseerde zonder noemenswaardige maatschappelijke conflicten. Het verrichten van de doodschouw door artsen rond 1870 kan een stille funeraire revolutie worden genoemd. Stond bij de doodschouw het ontdekken van een geval van schijndood centraal, sinds het gedogen van crematie verrichtte de arts de lijkschouw. Hij moest de mogelijkheid van een niet-natuurlijke dood uitsluiten voordat deze technische vernieuwing de ontdekking van een niet-natuurlijke dood definitief onmogelijk maakte. Na een sterfgeval waren de praktijk van de huisarts, het loket van de ambtenaar van de burgerlijke stand en het Centraal Bureau voor de Statistiek belangrijke funeraire bakens in het medische cultuurlandschap geworden.

De andere funeraire component die in het medische cultuurlandschap een belangrijke plek innam, was de nieuwe plaats van de lijkbezorging. In tegenstelling tot de verhalen over schijndood weigerden velen te geloven in de verhalen over de gevaren van het begraven in kerken voor de gezondheid. De aanleg van buitenbegraafplaatsen aan het eind van de achttiende eeuw gaf daarom aanleiding tot soms gewelddadige conflicten. Hierbij draaide het om de ongelijke behandeling van minder bedeeden, het schenden van de vooroudercultus, het verlies aan inkomsten door de kerkfabrieken en de kosten voor de overheid. Het is opvallend dat relatief veel voorstanders van het begraven buiten de bebouwde kom vrijmetselaar waren. Een wettelijke onvolkomenheid was voor de rijksoverheid aanleiding om het begaven in kerken via de herinvoering van een Frans decreet uit 1804 vanaf 1829 definitief te verbieden. Elke grotere plaats liet een begraafplaats buiten de bebouwde kom aanleggen. Daarnaast maakten met name katholieken en joden gebruik van de mogelijkheid om eigen begraafplaatsen aan te leggen. Hervormden kregen een recht op schadeloosstelling

voor het verlies van begrafenisrechten. De aanleg van begraafplaatsen buiten de bebouwde kom rond 1830 kan opnieuw een funeraire revolutie worden genoemd. De Begrafeniswet van 1869 stelde een tijdslimiet van vijf dagen na de dag van overlijden in waarbinnen de lijkbezorging moest hebben plaats gehad. Kort daarop schreef de overheid de aanwezigheid van een lijkenhuis op elke begraafplaats wettelijk voor. Dit medische cultuurlandschap met begraafplaatsen en lijkenhuizen had consequenties voor de begrafenis. Net als duizend jaar geleden trok de lijkstoet over nieuwe wegen van de stad of het dorp naar de begraafplaatsen buiten de bebouwde kom. Hierdoor nam het gebruik van koetsen en wagens toe.

De introductie van crematie zorgde voor nog grotere conflicten. Evenals onder de voorstanders van het begraven buiten de bebouwde kom bevonden zich onder de ijveraars voor crematie relatief veel vrijmetselaars. Gezien het christelijke karakter van de Nederlandse natie probeerden de bevorderaars van de crematiegedachte hun gelijk te halen door het hygiënisch belang van de maatregel te onderstrepen. Niettemin zagen de christenen in de crematiebeweging een bedreiging van de godsdienst. Uiteindelijk waren onvolkomenheden in de Begrafeniswet de reden dat de overheid crematie moest gedogen. De crematie kan vanwege de verstrekkende gevolgen als de belangrijkste funeraire vernieuwing in de twintigste eeuw worden bestempeld. De doodschouw transformeerde in een lijkschouw. Overledenen en nabestaanden werden per spoor en vooral met de auto naar de crematoria vervoerd. Het afscheid in de beslotenheid van de aula vond navolging op begraafplaatsen. Ook bouwden begraafplaatsen urnenmuren en richtten ze urnentuinen en strooivelden in. Nadat de crematie in 1955 wettelijk was geregeld en de kerkgenootschappen hun verzet hadden opgegeven, veroorzaakte de bouw van crematoria en de toename van het aantal crematies rond 1960 een nieuwe funeraire revolutie. Gezien de snelheid van het laatste afscheid en het verdwijnen van de herinneringscultuur vormden crematoria nieuwe seculiere markeringspunten in het medische cultuurlandschap.

Het burgerlijke cultuurlandschap bleef in de negentiende eeuw naast het medische cultuurlandschap bestaan. Burgers, arbeiders en boeren hechtten aan een fatsoenlijke begrafenis. Rond 1900 richtten aansprekers in steden begrafenisondernemingen met eigen materieel op. Evenals de terzelfder tijd gestichte begrafenisverenigingen op het moderniserende platteland regelden zij de begrafenis in overeenstemming met de klasse waartoe de overledene had behoord. Als uiting van het verdriet om de dood van de ander ontwikkelde zich op landschappelijk ingerichte begraafplaatsen snel een grafcultus. Het veelvuldige grafbezoek versterkte de funeraire revolutie die rond 1830 met de aanleg van buitenbegraafplaatsen in gang was gezet. De grafcultus kan met het geloof in het antropomorf paradijs gedurende het postrevolutionaire tijdperk worden gezien als een uiting van het Biedermeier verdriet. In huiselijke kring kreeg dit verstilde verdriet vorm in het maken en ophangen van haarwerkjes. Daarnaast koesterden nabestaanden fotografische doodsportretten. Toen de fotografie aan het

begin van de twintigste eeuw voor iedereen betaalbaar werd, bekeken nabestaanden liever foto's met hoogtepunten uit het dagelijkse leven. Daarmee verdwenen de funeraire componenten van het burgerlijk cultuurlandschap uit beeld die zo lang met het Biedermeier verdriet konden worden gekarakteriseerd.

4.6. Seculariserende cultuurlandschappen

In de twintigste eeuw voegden de funeraire componenten zich naar het seculariserende cultuurlandschap. In een samenleving waar het streven naar welvaart, geluk en gezondheid de boventoon voerde, werd de dood een maatschappelijk taboe. Wanneer medische hulp niet meer baatte, stierven veel mensen eenzaam in het ziekenhuis. Naast de uitvaartondernemingen in de steden en de uitvaartverenigingen op het platteland werden er in de grote steden uitvaartcoöperaties opgericht. Deze socialistische organisaties verzorgden betaalbare uitvaarten met fatsoenlijk aangekleed personeel, rouw- en volgauto's, uitvaartcentra met mortuaria en aula's en later zelfs begraafplaatsen en crematoria. De coöperaties hadden zo veel succes dat de sobere, uniforme uitvaart toonaangevend werd. De ter aarde bestelling vond plaats op geometrisch ingerichte begraafplaatsen waar vanwege het aanzien alleen eenvormige gedenktekens waren toegestaan. Veel mensen kozen voor crematie en asverstrooiing zodat de dood letterlijk uit beeld verdween. De mobiele bevolking had minder binding met de ziellose laatste rustplaats waardoor het grafbezoek afnam. De snelle versobering rond 1935 kan een nieuwe funeraire revolutie worden genoemd die bovendien kenmerkend was voor het maatschappelijk taboe rond de dood. Door de snelle toename van het aantal asverstrooiingen sinds de jaren zestig was een bezoek zelfs onmogelijk geworden. Was er al sprake van rouw, dan ging het om verstopt verdriet. In de ontzuilende en ontkerkelijkende samenleving nam het geloof in een hiernamaals maar waarschijnlijk ook in een antropomorf paradijs af. Het maatschappelijke taboe rond de dood sloot uiteindelijk naadloos aan bij het seculariserende cultuurlandschap.

Toen aan het eind van de twintigste eeuw de grenzen van de maakbare samenleving in beeld kwamen, verdween het maatschappelijke taboe rond de dood. Terminale patiënten konden sterven in de huiselijke omgeving van een hospice. Anderen kozen weer voor een sterfbed thuis. Het was een groep goed opgeleide, mondige buitenstaanders onder wie veel vrouwen en kunstenaars die rond 1995 een nieuwe funeraire revolutie in uitvaartland te weeg bracht. Met de persoonlijke uitvaart en het persoonlijke gedenkteken verwoordden ze de behoefte in de samenleving om een individueel accent aan het laatste afscheid te geven. Deze revolutie betekende dat stervenden en nabestaanden voor het eerst zelf vorm gaven aan de uitvaart. Sinds asdeling wettelijk mogelijk was, konden nabestaanden wat as van de overledene in een medaillon bij zich dragen of versmolten in een sieraad thuis neerzetten. Hoewel mensen weer op zoek gaan naar nieuwe spiritualiteit en geïmmigreerde moslims nog steeds hechten aan een godsdienstig afscheid, hadden de funeraire componenten in het cultuur-

landschap aan het begin van de eenentwintigste eeuw in elk geval in de publieke ruimte maar waarschijnlijk ook in belangrijke mate in de private sfeer een seculier karakter.

4.7. *Civil society*

Terwijl katholieke, protestantse en joodse organisaties voortdurend opkwamen voor de godsdienstige belangen van hun gelovigen, hebben sinds het einde van de zestiende eeuw tal van organisaties vorm gegeven aan de medicalisering en de verburgerlijking van de funeraire cultuur. Door deze funeraire componenten aan de seculariserende cultuurlandschappen toe te voegen, hebben ze een belangrijke bijdrage geleverd aan de totstandkoming van een seculiere *civil society* in Nederland.

Eerst hebben genootschappen als de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, loges van de vrijmetselaren en andere plaatselijke genootschappen via lezingen bijgedragen aan de medicalisering van de funeraire cultuur. Meer speciaal hebben anatomische theaters de kennis over het menselijk lichaam bij de medische stand vergroot. Het *collegium medicum* adviseerde de stedelijke overheden op het terrein van de gezondheidszorg. De Natuur- en Geneeskundige Correspondentie Sociëteit verzamelde eind achttiende eeuw gegevens om onhygiënische plaatsen in kaart te brengen. Sinds het midden van de negentiende eeuw heeft de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst als grootste belangenbehartiger van de artsen bij de overheid veel invloed verworven en in belangrijke mate vorm gegeven aan de medicalisering van de funeraire cultuur. Recent geven omroeporganisaties en internet veel medische informatie die bijdraagt aan de medicalisering van de samenleving.

Daarnaast zijn er tal van organisaties aan te wijzen die zich specifiek op de hervorming van de funeraire cultuur richtten. Wat betreft het moment van overlijden zorgde de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen er als één van de eerste hervormingsgezinde genootschappen voor dat drenkelingen voortaan als schijndode patiënten werden beschouwd. Aan het eind van de twintigste eeuw maakte de Stichting Landelijke Samenwerking Terminale Zorg een menswaardig sterven in huiselijke kring mogelijk.

De fase van de uitvaart is door veel instellingen vorm gegeven. Lange tijd konden nabestaanden op het platteland nog een beroep doen op de burenhulp als er iemand was overleden. In de zeventiende en achttiende eeuw werden voor het eerst in steden organisaties opgericht die zich exclusief met de lijkbezorging bezig hielden. De komst van meester- en knechtbussen en later algemene begrafenisfondsen maakte het sparen voor een fatsoenlijke begrafenis mogelijk. In de twintigste eeuw stonden begrafenisverenigingen op het platteland en uitvaartcoöperaties in de stad garant voor een fatsoenlijk laatste afscheid van hun leden. Tegenwoordig kennen Nardus als de organisatie van samenwerkende uitvaartverenigingen maar ook DELA en Yarden als uitvaartconcerns nog steeds een verenigingsstructuur. Het kleine maar spraakmakende

Netwerk Uitvaartvernieuwers vroeg aan het eind van de twintigste eeuw met succes aandacht voor het persoonlijk vormgegeven laatste afscheid.

Verschillende maatschappelijke organisaties hebben zich ook bezig gehouden met de secularisering van de plaats van lijkbezorging. Het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen uit Vlissingen schreef over het probleem van het begraven in kerken een prijsvraag uit die landelijk de aandacht trok. Een hervormingsgezind genootschap als Ter Navolging in Tiel zette zich eind achttiende eeuw exclusief in voor de aanleg van begraafplaatsen buiten de bebouwde kom. De behartiging van de belangen van begraafplaatsen was in de twintigste eeuw eerst in handen van de Landelijke Adviescommissie voor Kerkhoven en Begraafplaatsen en tegenwoordig van de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen. De Terebinth en klankbordgroepen van begraafplaatsen vragen aandacht voor de funeraire cultuur die wortelt in het verleden en tegelijk ruimte geeft voor weloverwogen keuzes in de toekomst.

De Koninklijke Vereniging voor Facultatieve Crematie maakte zich sinds het einde van de negentiende eeuw sterk om naast begraven cremeren mogelijk te maken. In het verzuilde Nederland stimuleerde naast deze liberale crematievereniging de Arbeiders Vereniging voor Lijkverbranding decennialang een betaalbare crematie voor arbeiders.

De fase van het rouwen kent pas recent met de oprichting van de Landelijke Stichting Rouwbegeleiding een organisatie die de samenleving voorlichting geeft over verliesverwerking. Alleen op militair terrein zijn al veel langer organisaties actief om met steun van het koninklijk huis en de overheid het lot van de nabestaanden van gesneuvelden te verbeteren. Terwijl Fonds 1815 nog steeds de materiële nood van hulpbehoevende veteranen en nabestaanden tracht te lenigen, organiseerde de Vereniging het Metalen Kruis niet alleen jubileumbijeenkomsten voor haar leden maar was ze ook betrokken bij de herbegrafenis van de gesneuvelden. Na de Tweede Wereldoorlog zijn er tal van verenigingen opgericht die zich voor veteranen en nabestaanden van gesneuvelde militairen inzetten.

4.8. *Civil religion*

Bezien we in hoeverre Nederland een *civil religion* kent die jaarlijks op ceremoniële wijze uitdrukking geeft aan de kernwaarden van de *civil society*, dan zijn hierin ook belangrijke funeraire componenten terug te vinden. De dodenherdenking is hiervan in belangrijke mate een uitdrukking. Het monument Naatje op de Dam in Amsterdam dat herinnerde aan de Tiendaagse Veldtocht, werd in 1914 afgebroken. Waterloodag werd na de inval van Nazi-Duitsland van de kalender afgevoerd. Sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog staan Nederlanders tijdens de Dodenherdenking op 4 mei bij het Nationaal Monument op de Dam en vele andere locaties, waaronder begraafplaatsen, nog steeds massaal stil bij de gedachte dat militairen en burgers in de strijd voor de Nederlandse waarden het leven lieten. Tijdens de herdenking bij het Indisch Monument in Den Haag die sinds 1980 jaarlijks op 15 augustus plaats heeft, wordt stilgestaan bij de slacht-

offers van de Japanse bezetting van Nederlands-Indië. Daarnaast organiseren slachtoffers van concentratiekampen ieder jaar herdenkingen. Deze dodenherdenkingen zijn belangrijke funeraire componenten van een seculiere *civil religion*. Naast deze traditionele uitingen van de *civil religion* zijn er tegenwoordig tal van momenten waarop de medicalisering en de verburgerlijking en daarmee de secularisering van de samenleving op ceremoniële wijze gestalte krijgt. Aangezien ernstige aandoeningen vaak de dood tot gevolg hebben en daarmee gezinnen, vrienden en collega's treffen, hebben deze dagen een sterke funeraire component. De jaarkalender telt tegenwoordig veel momenten waarop via congressen en collectes aandacht wordt gevraagd voor een bepaalde ziekte. Naar aanleiding van het vijftigjarig bestaan van het Koningin Wilhelminafonds dat geld inzamelt voor de kankerbestrijding, schonken de Stichting Nationale Boomfeestdag en Staatsbosbeheer in 1999 een bos bij Dronten aan de jubilerende organisatie. Sinds 2000 heeft jaarlijks op de laatste zaterdag van november de 'Bomen voor het leven'-dag plaats. De strijd tegen de nieuwe ziekte Aids wordt jaarlijks op twee momenten herdacht. In mei of juni worden tijdens de *Aids Memorial Day* de slachtoffers van Aids herdacht. De Wereldgezondheidsorganisatie van de Verenigde Naties organiseerde op 1 december 1988 de eerste Wereldaidsdag.

Sinds enkele jaren kennen Moederdag en Vaderdag als exponenten van de verburgerlijkte gezinscultuur ook een funeraire component. Crematoria ontvangen op die dag gezinnen waarvan de moeder respectievelijk de vader is gestorven. Christelijke feestdagen krijgen vanuit de seculiere funeraire cultuur wederom betekenis. In 2005 heeft kunstenaar Ida van der Lee de katholieke feestdag Allerzielen nieuw leven ingeblazen. Tijdens Allerzielen nieuwe stijl staat echter niet meer het zielenheil van de overledene centraal maar de herinnering van de nabestaande. Daarmee heeft Allerzielen een seculier karakter gekregen. Tijdens de kerstdagen die tegenwoordig het karakter hebben van feestelijke bijeenkomsten, worden gestorvenen eveneens gemist. Nabestaanden leggen daarom kerststukjes op de graven. Beheerders van begraafplaatsen organiseren tegenwoordig ook met kerst bijeenkomsten voor nabestaanden. Sinds 2009 koopt Yarden elk jaar op 30 december bij drie omroepen zendtijd voor de Herinneringsminuut. Aan de vooravond van Oudjaar kunnen nabestaanden terugdenken aan mensen die het afgelopen jaar zijn overleden.

Los van bestaande hoogtijdagen op de kalender van de *civil religion* vinden uitvaartconcerns ook nieuwe evenementen uit om nabestaanden te laten stilstaan bij de dood van dierbaren. Sinds 1994 organiseert de Facultatieve Groep jaarlijks op de eerste zondag van juni bij crematorium Velsen voor nabestaanden een *Concerto in Memoriam*.

Deze geschiedenis van de funeraire cultuur en het overzicht van de *civil religion* en de *civil society* laten zien dat zij mede vorm hebben gegeven aan seculariserende cultuurlandschappen in Nederland sinds 1576. Daarmee is het levenseinde steeds meer vormgegeven vanuit deze zijde van de dood.